

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

MUDYAXIHI/KHOTAVUXIKA 2024

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xileteло xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 7.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihileswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handlekaloko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa.)
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga n'wi xupuli. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa himfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyikile yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 A a biwa./A a byeriwa marito yo n'wi twisa ku vava emiehlekeweni na le moyeni./A a lawuriwa na ku lava ku tiva laha a yaka kona na leswaku u na vamanı.
(Tinhlamulo TIMBIRHI ntsena. Maraka YIN'WE hi nhlamulo.) (2)
- 1.2 ehleketeni./A.√ (1)
- 1.3 Hileswi Matimba a nga n'wi byela marito yo tsokombela./Hileswi Matimba a a sasekile.√ (1)
- 1.4 Nhlokohaka yi ri: 'Ku xanisiwa ka vaxisati', leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa laha ku vulavuriwaka hi Ntwanano loyi a a xanisiwa hi Matimba, jaha ra yena.√√ (2)
- 1.5 A a lava ku tiendla onge yena a a nga swi lavi ku ba Ntwanano./A a endlela leswaku Ntwanano a nga yi emaphoriseni hi ku ehleketa leswaku hi yena a nga na nandzu./A a nyuma leswaku vanhu va ta tiva swo biha leswi a swi endlaka.√√
(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.) (2)
- 1.6 A a chava leswaku u ta va byela hi timhaka ta ku va a n'wi xanisa.√√ (2)

- 1.7   1.7.1   Ku va munhu a hambana na mahanyelo ya yena ya ntolovel a swi olovi.√√ (2)
- 1.7.2   Loko a pfuka√ endzhaku ko titivala.√ (2)
- 1.8   Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi nga tshembi munhu ku tlula mpimo.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 1.9   A swi kahle hikuva loko a nga vulavuli a nga hetelela a lahlekeriwile hi vutomi.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.10   Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va nga va xanisi, va fanele ku kuma mpfuno wa swa miehleketo loko va ri na swiphiko.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHILAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.11   Ku na wanuna na wansati lava langutiseke leputhopo naswona va tikombaka va tsakisiwa hi leswi va swi vonaka hikuva va le ku n'wayiteleni.√√ (2)
- 1.12   Swa ndzi tsakisa√ hikuva swimunhuhatwa leswi swi tikomba swi ri na kurhula/
swi tikomba swi tsakile.√ (2)
- 1.13   Swi va lemukisa hi ntsako lowu vaka kona loko vanhu va kombana rirhandzu.√√ (2)

TINHILAMULO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.14   Eka switshuriwa hiswimbirhi ku humelerisiwa timhaka ta wanuna na wansati./
Eka switshuriwa hiswimbirhi ku humelerisiwa timhaka ta rirhandzu exikarhi ka vanhu vambirhi.√√ (2)
- 1.15   Eka xitshuriwa xa A a ku na ntsako exikarhi ka swimunhuhatwa leswi rhandzanaka kasi eka xitshuriwa xa B swimunhuhatwa hiswimbirhi swi tsakile hikuva swi le ku n'wayiteleni.√√ (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: **30**

XIYENGE XA B: NKOMISO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Ku dya swakudya leswi akaka miri.✓ Ku etlela tiawara ta nkombo kufika ka nhungu.✓ Munhu u fanele ku tshama na vanhu lava vulavulaka swilo swa kahle hi van'wana.✓ U fanele ku papalata ku langutisa kumbe ku yingisela mahungu nkarhi wo leha.✓ I swa nkoka ku endla vutiolori.✓ U fanele ku endla leswi nga swa nkoka evuton'wini bya yena.✓ Ku ehleketa swa kahle hi vanhu van'wana.✓ Ku tihlayisa no papalata swilo leswi nga n'wi vavisaka.✓

[Ntsengo wa marito = 74]

- Nkoka wa mahungu (N) = ✓✓✓✓✓✓✓ (07)
- Matirhiselo ya ririm (R) = ✓✓✓ (03)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

MINTSHAHO	MINKUTLUNYA
1. 'Munhu u fanele a dya swakudya swa kahle swo hambanahambana leswi akaka miri.'	1. Ku dya swakudya leswi akaka miri.✓
2. 'U fanele ku etlela tiawara ta nkombo kufika ka nhungu leswaku a kota ku wisa a ta pfuka a ri na matimba.'	2. Ku etlela tiawara ta nkombo kufika ka nhungu.✓
3. 'Ku tshama na vanhu lava vulavulaka swilo swa kahle hi vanhu van'wana swa pfuna eka vutomi bya munhu.'	3. Munhu u fanele ku tshama na vanhu lava vulavulaka swilo swa kahle hi van'wana.✓
4. 'Munhu a nga fanelangi ku langutisa kumbe ku yingisela mahungu eka swihangalasamahungu nkarhi wo leha hikuva timhaka tin'wana ti nga n'wi vavisa emoyeni, leswi nga riki kahle.'	4. U fanele ku papalata ku langutisa kumbe ku yingisela mahungu nkarhi wo leha.✓
5. 'Ku endla vutiolori nkarhi na nkarhi swa pfuna hikuva swi endla munhu a tshama a hanyile kahle.'	5. I swa nkoka ku endla vutiolori.✓
6. 'U fanele ku endla swilo leswi a vonaka swi ri swa nkoka evuton'wini bya yena, leswi humelerisaka vukahle bya yena siku rin'wana na rin'wana.'	6. U fanele ku endla leswi nga swa nkoka evuton'wini bya yena.✓

7.	'U fanele ku ehleketa swa kahle hi vanhu van'wana leswaku a nga onhakeriwi hi ntsako lowu a nga na wona.'	7.	Ku ehleketa swa kahle hi vanhu van'wana.✓
8.	'Loko a lava ku hanya kahle nkarhi wo leha u fanele ku tihsayisa a nga endli swilo leswi nga ta n'wi vavisa.'	8.	Ku tihsayisa no papalata swilo leswi nga n'wi vavisa.✓

[Ntsengo wa marito = 74]

Makoreketelo ya nkomo:

Makoreketelo ma fanele ma katsa timhaka ta nkoka na ku papalata timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7   **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
- Timaraka ti3 i ta ririmis: **R = (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

- **Maavelo ya timaraka ta ririmis loko mukamberiwa a nga tshahangis:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyis nga yona: nyika maraka yin'we ya ririmis.
- Minkutlunya ya 4–5 leyis nga yona: nyika timaraka timbirhi ta ririmis.
- Minkutlunya ya 6–7 leyis nga yona: nyika timaraka tinharrhu ta ririmis.

- **Maavelo ya timaraka ta ririmis loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 7: u nga nyiki maraka ya ririmis.
- Mintshaho ya 4–6: nyika mpimohenhla wa maraka yin'we ya ririmis.
- Mintshaho ya 2–3 ehenhla ka 7: nyika mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmis.

LEMUKA:

- ✓ Loko mukamberiwa a kumile minkutlunya ya 7 ku langutisiwa leyis tshahiweke na leyis a yi tsaleke hi marito ya yena.
- ✓ Loko a tshahile minkutlunya ya 2–3 ehenhla ka 7, u nyikiwa mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmis.
- ✓ Loko a lo tshaha minkutlunya ya 2–3 ntsena a nga nyikiwi maraka ya ririmis.

LEMUKA:

Ntsengo wa marito:

- Vakamberi va languteriwa ku kambisia ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hindlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 rinoko./D.✓ (1)
- 3.2 A yi le ndzeni, yi le henhla!✓ (1)
- 3.3 Eka vanhu lava rhandzaka ku nwa kofi kumbe tiya leyi nga na masi.✓✓ (2)
- 3.4 Eka xinavetiso ku vuriwa leswaku i *Cremora* ntsena leyi lulameleke ku cheriwa etiyeni kumbe ekofini emisaveni hinkwayo, leswi nga riki ntiyiso hikuva ti kona tin'wana tinxaka ta masi leti cheriwaka etiyeni na le kofini handle ka *Cremora*.✓✓ (2)
- 3.5 Ya na nkucetelo wa leswaku va ya xava hi ku tiva leswaku va ta kuma khekhe mahala.✓✓ (2)
- 3.6 I ku komba nkarhi lowu munhu a faneleke ku nwa tiya kumbe kofi leyi nga na *Cremora* hi wona./I wa ku komba nkarhi.✓✓ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Hi le handle ka hotela ya Wisani./Hi le handle ka hotela./Hi le hotela.✓ (1)
- 4.2 votala./A.✓ (1)
- 4.3 I ra swigevenga leswi nga balesela vaendzi ehotela.✓✓
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 4.4 Ri kombisa ku hlamala✓ hikuva hotela yi tekiwa yi ri ndhawu yo rhula no hlayiseka, laha vanhu va yaka ku ya wisa kona.✓/Ri kombisa ku hlamala✓ hikuva swa chavisa ku nghena ehotela leyi ku nga baleseriwa vanhu eka yona.✓/Ri kombisa ku chava/chuhwa✓ hikuva swi ehleketa leswaku na swona swi nga baleseriwa.✓/Ri kombisa ku chava/chuhwa✓ hikwalaho ka leswi swi swi twaka swi vuriwa hi maphorisa.✓ (2)
- 4.5 A ndzi ta tlhelela ekaya hi ku tiva leswaku ndzi ta va ndzi nga hlayisekangi./A ndzi ta kombela ku cinceriwa mali ya mina leyi ndzi yi hakeleke kutani ndzi hambana na ndhawu leyi./A ndzi ta lava vanhu lava nga kotaka ku ndzi pfuna hi swa miehlekeko leswaku ndzi ta rivala leswi ndzi swi voneke./A ndzi ta hundzela eka yin'wana hodela./A ndzi ta bela maphorisa riqingho.✓✓
(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.) (2)
- 4.6 Ndhawu **leyiya/liya** a yi hlayisekangi.✓✓
(Mukamberiwa u kuma timaraka NTSENA loko a tsarile xivulwa hi ku hetiseka.) (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Mundzuku.√ (1)
- 5.2 Endzeni.√ (1)
- 5.3 Tlangelani etindlwini!√√ (2)
- 5.4 Tintombi na majaha a va tshama na **tintangha**√ ta vona va **titlangela**.√ (2)
- 5.5 Hikuva va chava, rivoni eka vona a ri timiwi./Hikuva va chava, rivoni a ri timiwi eka vona.√√ (2)
- 5.6 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa xin'wana hi rito 'hola' lexi nga na nhlamuselo yo hambana na leyi nyikiweke eka papila ra swivutiso.
- Xikombiso: Manana u **hola** mali yo tala laha a tirhaka kona./Ndzi lava tiya ya mina yi **hola** leswaku ndzi ta yi nwa kahle.√√ (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70